

Produktívna charakterová orientácia k svetu podľa Ericha Fromma – schopnosť konať a chápať

Autor: Monika Zimovčáková

Abstract

Productive Character Orientation to the World by Erich Fromm – the Ability to Do and Understand. – The starting point of the concept of Erich Fromm is the understanding of a man being an unique natural being, whose meaning of life is taking action and conducting oneself in the process of self-creation and productive activity. This men's activity is focused on the retrieval of the unity with the nature, people and the world. A man with a character orientation, different kinds of temperaments and talents under the influence of social and cultural development provides countless variations of personality. In his research, Fromm has shown what is the constant and what is the variable part of human nature, what is the relationship between the nature of human personality and dynamism which arises from the history and evolution of civilization, work, creativity and individuality of a man.

Keywords: activity, nature, human nature, productivity, unproductive nature**Klíčová slova:** aktivita, charakter, ľudská prirodzenosť, produktivnosť, neproduktívny charakter**Úvod**

Celá história ľudstva je akýmsi hľadaním podstaty človeka, jeho ľudskej prirodzenosti, ktorú chápeme ako nepretržitý cieľ postupného odhaľovania potencií daných človeku prírodou. Východiskom koncepcie Ericha Fromma je chápanie človeka ako jedinečnej prírodnej bytosti, ktorého zmyslom života je aktivita a realizovanie seba samého v procese sebauvárania a produktívnej činnosti. Táto aktivita človeka je zameraná na opätovné nájdenie jednoty s prírodou, ľuďmi a celým svetom.

Fromm sa pokúšal hľadať spojnicu medzi psychoanalytickými a sociálnymi koncepciami v kontexte psychoanalytických faktorov ovplyvňujúcich aktívne sily sociálnych procesov. Existenciálny rozpor vyvolaný medzi prírodou a rozumom spočíva v tom, že človek je na jednej strane súčasť prírody a podlieha fyzikálnym a biologickým zákonom a na strane druhej používa rozum, čo ho stavia do protikladu s prírodou tým, že je schopný ako subjekt sebauvedomenia si svojej osoby.

Frommovo chápanie ľudskej prirodzenosti ako slobodnej a nezávislej podstaty človeka naznačuje určitú paralelu prirodzenosti človeka a vplyvu spoločenského a kultúrneho vývoja, ktorý ho síce modifikuje, ale napriek tomu základ osobnosti, charakter, ostáva pevný, nemenný. Prínosom Ericha Fromma je poznatok o existencii tzv. sociálneho charakteru ako jadre štruktúry charakteru, ktoré je jedincom určitej kultúry vlastné, na rozdiel od individuality charakteru, ktorou sa jedinci v danej kultúre líšia. Ako hovorí Višňovský, naša

Ľudská prirodzenosť nám má zabezpečovať našu rovnakosť, kým kultúrna identita rôznosť.
(Višňovský 2006)

Ak je individuálny charakter¹ daný ľudskou prirodzenosťou, môžeme ho definovať ako súhrn stálych psychických vlastností človeka, ktoré závisia od jeho genetických osobitostí a realizujú sa v spojení a pod vplyvom životných podmienok. Keď poznáme charakter človeka, môžeme predvídať, ako si bude počínať v rôznych situáciách, a teda aj predpokladať jeho konanie. Prejavuje sa vo vzťahu človeka k sebe a k iným a dalo by sa povedať, že miera charakteru je mierou úcty k okoliu a entitám v ňom. Najúplnejšie sa prejavuje v spoločensko-praktickej činnosti. P. Cakirparoglu uvádza psychologické vymedzenie charakteru: „Charakter predstavuje psychologický konštrukt jedinečného souhrnu získaných osobnostných vlastností, ktoré zabezpečujú dôslednosť v etickom a morálnom projevu človeka.“ (Cakirparoglu 2012: 79)

Behaviorizmus definuje charakter ako spôsob správania charakteristický pre určité indivídium, iní autori kládli dôraz na snahový a dynamický prvok charakterových rysov. Podľa ich deterministického prístupu je charakter výsledkom učenia, čiže získaná tendencia reagovať na určité podmienky, resp. ľudské situácie. (Cakirparoglu 2012) Freud vypracoval učenie o dynamickom charaktere ako systéme snáh človeka, ktoré určujú jeho správanie. Fromm upozorňuje na rozdiel medzi charakterovým rysom a spôsobom správania. Spôsob správania je konanie, ktoré sa prejavuje navonok a je možné ho pozorovať, kým charakterové rysy súvisia s nevedomou motiváciou konania. Fromm zistil, že pri výskume charakteru „máme čo dělat se silami, které jsou pro člověka určující“. (Fromm 1967: 49) Spôsob konania, myslenia a cítenia je určovaný špecifickosťou charakteru človeku, nie je výsledkom rozumovej reakcie na realitu: „Osudem člověka je jeho charakter.“ (Fromm 1967: 49)

Freud vysvetľoval dynamickú povahu charakterových rysov ich libidóznym pôvodom. Jeho psychoanalytické chápanie charakteru je deterministické, heteronómne a reaktívne. Typ charakteru je determinovaný skúsenosťami v ranom detstve, heteronómna povaha vyjadruje závislosť jedinca na vonkajšej autorite a reaktívna povaha charakteru implikuje, že aktivácia morálky a jej špecifický prejav závisí od vonkajších udalostí a noriem spoločnosti, nie od vnútorných etických dispozícií či morálnych zásad človeka. Na základe toho Freud rozlišuje štyri základné typy charakteru. Každý typ odráža buď traumatickú vývojovú udalosť súvisiacu s problematickou premenou libida, a to pri orálnom, análnom a falickom charaktere, alebo úspešné dovŕšenie psychosexuálneho rastu pri genitálnom charaktere. (Cakirparoglu 2012: 83)

Nové poňatie ľudského charakteru a psychoanalýzy priniesol americký interpersonalista H. S. Sullivan, ktorý neskúmal charakter izolovaného jedinca, ale vychádzal zo skúmania osobných vzťahov človeka k sebe samému, k iným ľuďom a k prírode.

¹ Podľa G. W. Allporta „charakter je zhodnotená osobnosť“, v charaktere je obsiahnutá celá osobnosť, všetky jej zložky či systémy, ako sú schopnosti, a teda aj inteligencia, temperament, motívy, postoje. Charakter je teda druh osobnosti, jej individuálny útvar. Levitov definuje pojem charakter v širšom a užšom zmysle slova. V širšom chápaní sa charakter stotožňuje s osobnosťou. V užšom chápaní sa charakter stotožňuje s istým sektorom osobnosti. L. B. Murphy definuje charakter ako integrovaný systém čít a vlastností, ktorý umožňuje reagovať relatívne konzistentným spôsobom s prihliadnutím na morálne požiadavky. V. A. Kruteckij chápe charakter ako „fixovaný, navyknutý spôsob správania človeka v určitej situácii“, Rubištejn ako „v indivídium upevnenú sústavu generalizovaných pohnutí, motívov“. R. Stanger pojem charakteru chápe ako správanie indivídua, ktoré je v súlade so sociálnymi očakávaniami. (Košč 2006: 116)

Reichovo poňatie charakteru, rovnako ako u Fromma, zohľadňuje sociálne a kultúrne aspekty. Wilhelm Reich položil základy tzv. „orgonovej teórie“, ktorá predstavuje tvorivú prírodnú silu prechádzajúcu človekom a jeho psychikou. Je podmienkou všestranného a optimálneho rozvoja individuálnych možností a duševného zdravia. Duševne zdravá osobnosť disponuje potencialitami biologickom i v morálnom zmysle. Podmienky, ktoré podnecujú individuálny rast, zároveň ovplyvňujú vývoj genitálneho charakteru, ktorý predstavuje základné potreby vedenia, tvorivej činnosti a lásky a je základnou prirodzenosťou človeka. Zmarenie či zastavenie autentického rozvoja človeka spôsobuje špecifické narušenie psychosociálneho bytia v podobe neurotického charakteru alebo charakteru biopatie, ktoré sa prejavuje emočným odcudzením sa sebe samému i celému svetu. (Cakirparoglu 2012: 89)

Prínos Ericha Fromma v charakterológii je jedinečný vzhľadom k jeho dvom typológiám charakteru. Jeho delenie charakteru na produktívny a neproduktívny typ súvisí s procesom individualizácie človeka naplnením jeho potenciálov a vývoja etickej prirodzenosti. Fromm definoval osobnosť ako totalitu zdedených a získaných psychických vlastností, ktoré charakterizujú jedinca a vytvárajú jeho jedinečnosť. Rozdiel medzi zdedenými a získanými vlastnosťami zodpovedá rozdielu medzi temperamentom, nadaním a konštitučne danými psychickými kvalitami na jednej strane a charakterom na strane druhej. Kým rozdiely temperamentu sú eticky bezvýznamné, charakterové rozdiely tvoria vlastný problém etiky, ukazujú stupeň úspešnosti jedinca v „umení žiť“. Temperament súvisí so spôsobom reakcie, je podmienený konštitúciou a je nemenný. Naproti tomu charakter sa formuje zážitkami, z detstva a je do určitého stupňa formovateľný poznatkami a novými zážitkami.

Fromm, podobne ako Freud, chápe tento pojem dynamicky. V každom správaní sú ukryté tzv. charakterové rysy, ktoré sa vyvodzujú zo správania jedinca, a ktoré si však nie vždy uvedomuje: „Charakter se dá tedy definovat jako (relativně permanentní) forma, do níž je sváděna energie člověka v procesu asimilace a zespolečenštění.“ (Fromm 1967: 51)

Z toho vyplýva, že človek počas života je stále vo vzťahu k svetu, a to podľa Fromma v asimilačnom procese osvojením si vecí a asimiláciou s nimi, a v procese zospoločenšenia tým, že sa dostáva do vzťahu k ľuďom a k sebe samému. Vo svojom vzťahu k sebe samému, k svetu a v konaní človeka sa jeho charakter prejavuje u každého ako jedinečný: „Tentýž svět není nikdy pro dva lidi stejný, protože oba prožívají tento okolní svět více či méně rozdílně vzhledem k své rozdílné konstituci.“ (Fromm 1967: 53)

Ako teoretika spoločnosti Fromma zaujímajú nielen zvláštnosti, ktorými sa jednotlivé osoby odlišujú od seba navzájom, ale odpovedá aj na otázku, v čom sa zhodujú psychologické reakcie ľudí žijúcich v jednej spoločnosti. Svoj koncept formuluje na základe integrácie Marxovej teórie spôsobu výroby a Freudovej teórie charakteru. Všeobecné jadro charakterovej štruktúry, rovnaké pre väčšinu členov spoločnosti, nazýva sociálny charakter, ktorý sa vo väčšine spoločností formuje na základe spontánnosti a slobody jednotlivcov. Vysvetľuje ho ako spoločné rysy charakteru obyvateľov spoločnosti alebo spoločenskej triedy, ktoré sú formované spôsobom života, sociálnymi očakávaniami a funkčnými požiadavkami týkajúcimi sa sociálne adaptívneho správania.

Kým individuálny charakter popisuje bohatosť štruktúry jedinca, sociálny charakter² popisuje emocionálne postoje spoločné ľuďom v spoločenských triedach alebo spoločnosti. Konceptiou sociálneho charakteru Fromm vyjadruje spojitosť medzi psychikou jedinca a sociálnou štruktúrou. Sociálny charakter sa formuje predovšetkým v rodine, ale vyvíja sa aj pod vplyvom iných inštitúcií v spoločnosti. Jeho funkcia spočíva v motivovaní ľudí k dosiahnutiu očakávaných cieľov v sociálnej oblasti, vznikajúcich pri interakcii sociálno-ekonomickej štruktúry. Sociálny charakter umožňuje využitie ľudskej energie ako spoločensky produktívneho zdroja. (Fromm 2009: 74–78)

V tejto súvislosti Erich Fromm zdôrazňuje sociálnu nevyhnutnosť, ktorú musia dodržiavať členovia spoločnosti. Vychádza z toho, že človek hľadá systém, ktorý vytvára podmienky pre jeho aktivity a produktívnu činnosť. Ak spoločnosť funguje dostatočne, musia jej členovia získať charakterovú štruktúru, ktorá im umožní robiť to, čo je potrebné urobiť, aby prosperovali. Napríklad v autoritárskej spoločnosti sú ľudia motivovaní k tomu, aby podriadili svoje hodnoty autorite a nezištne plnili pokyny, ktoré sú im uložené. V konzumnej spoločnosti je sociálny charakter vedený k tomu, aby ľudia konzumovali veľa a radi. Z toho vyplýva, že charakter je formovaný sociálnymi a kultúrnymi vzormi. (Fromm 1967: 52)

Charakterová štruktúra v každej spoločnosti je tvorená takým spôsobom, že ľudia plnia očakávania spoločnosti dobrovoľne. Aj keď všetci členovia spoločnosti rozvíjajú svoje individuálne charakterové vlastnosti, ktorými sa odlišujú od iných ľudí, zároveň rozvíjajú sociálne charakterové vlastnosti, ktoré sú spoločné ľuďom žijúcim v rovnakej kultúre či spoločnosti.³

Fromm rozlišuje dva typy sociálneho charakteru: Revolučný charakter je typ, ktorý predchádza zmenám v spoločnosti. Človek s takýmto charakterom je vizionár, ktorý anticipuje budúci vývoj spoločnosti a v súlade so svojou víziou koná. Inertný charakter je povaha priemerného, konvencionálneho a konformného človeka. Inertný charakter pôsobí ako psychický balast, ktorý kvôli obavám z riskovania a z pohodlia bezpečnej životnej istoty radšej volí status quo, čím spomaľuje alebo zastavuje spoločenskú prosperitu. Podobne Nietzsche explikuje „malého“ človeka alebo Kant či Piaget jedinca s heteronómnou morálkou. (Cakirparoglu 2012: 89)

Popri sociálnom charaktere neoddeliteľnou súčasťou osobnosti je individuálny charakter, ktorý predstavuje psychickú náhradu za nedostatočné pudové vybavenie človeka. Na základe toho Fromm pristupuje k analýze charakterov z hľadiska ich pozitívnych a negatívnych prejavov. Charakterové orientácie nevystupujú oddelene, ale sú prepojené, a to tým spôsobom, že môžeme hovoriť o niektorej dominantnej, čo je tiež výsledkom vplyvu spoločnosti a kultúry, v ktorej jedinec žije. U človeka teda prevláda buď produktívna alebo neproduktívna orientácia. Produktívnosť môžeme chápať ako schopnosť človeka konať s využitím svojich síl a aktívne sa podieľať na svojom rozvoji. Produktívna orientácia „...se vzťahuje na základní způsob chování, totiž na to, jak se člověk uvádí ve všech oblastech lidských zkušeností do vztahů. Týká se duševních, citových a smyslových reakcí na druhé, na sebe sama a na věci.“ (Fromm 1967: 71)

² Teóriu sociálneho charakteru experimentálne overoval v roku 1957 prostredníctvom podrobných interview, testov (ROR a TAT) v Mexiku. Pozri Fromm, Maccoby (1970).

³ Sociálnemu charakteru sa Fromm venoval vo viacerých svojich dielach. Porovnaj: Fromm 1942, 1993 a 2009.

Kritická analýza človeka a spoločnosti predpokladá pozitívne predstavy o tom, ako by mal človek byť. Erich Fromm sa zameriava na skúmanie podstaty rozvinutého charakteru, ktorý je cieľom ľudského vývoja a ktorý súčasne zodpovedá ideálom humanistickej etiky. Človeka možno definovať ako rozumného a spoločenského tvora, no i ako produktívneho živočícha, ktorý na rozdiel od zvierat dokáže vďaka rozumu pretvárať okolie i seba samého. Produktívnosť je teda schopnosť človeka slobodne využiť svoje sily, zhodnotiť a uskutočniť možnosti, ktoré sú mu vlastné: „Produktívnosť znamená, že človek prožíva sám seba jako ztelesnění svých schopností a jako ‚jednající bytost‘ cítí se být totožný se svými schopnostmi... Produktívnosť je způsob chování, který může mít každý člověk, pokud jeho myšlení a cítění není zmrzačeno.“ (Fromm 1967: 71)

V tejto súvislosti Fromm prísne odlišuje produktívnosť od aktivity a stavia ich do vzájomného protikladu. Kým aktivitu definuje ako spôsob správania, ktoré vynaložením energie vyvolá zmenu v existujúcej situácii, produktívnosť je realizácia možností charakteristických pre človeka, využitie jeho tvorivých síl. Aktivita nemusí byť vždy produktívna. Ako príklad neproduktívnej aktivity uvádza aktivitu u autoritatívnych charakterov. Táto aktivita nerealizuje potenciálne schopnosti a možnosti človeka, pretože takýto človek koná pod vplyvom strachu alebo závislosti na autorite. Pre neho aktivita predstavuje konať z poverenia niekoho iného, v mene Boha, povinnosti, štátu, ale nikdy nie vo vlastnom mene. Podriadená aktivita sa podobá aktivite automatu. Človek koná tak, ako sa od neho očakáva. Jeho aktivite chýba spontánnosť, pretože nevychádza z vlastného vnútra ale z vonkajšieho podnetu. Je síce aktívny ale nie produktívny.⁴

Ideu tvorivého človeka, jedinca, ktorý je sám sebou do tej miery, do akej sa aktívne vzťahuje k svetu, najsystematickejšie vyjadril Hegel. Ako individuum človek existuje len na základe procesu, v ktorom uchopuje činným spôsobom svet, a tak si ho prisvojuje. Rozvinúť všetky individuálne sily, schopnosti a možnosti podľa neho možno len nepretržitou činnosťou. Rovnako aj podľa Marxa človek je sám sebou do tej miery, do akej je tvorivý, ako uchopuje vonkajší svet svojím konaním, ktorým vyjadruje svoje individuálne ľudské sily. Ak človek nie je tvorivý ale pasívny, nie je ničím, je mŕtvý. V tvorivom procese človek uskutočňuje svoju podstatu, navracia sa k nej, čo teológia nazýva návratom k Bohu. (Fromm 2004: 27) Marx teda považuje slobodnú, uvedomelú ľudskú aktivitu za spôsob ľudského charakteru. Ľudská aktivita je podľa neho práca, ktorá predstavuje život. Celá Marxova kritika kapitalizmu (a vízia socializmu) vychádzala z toho, že vlastná ľudská aktivita je potlačovaná kapitalistickým systémom a preto je potrebné vrátiť človeku jeho ľudskosť obnovením jeho tvorivej činnosti vo všetkých oblastiach života. (Fromm 1992: 77–78)

Pre Hegela, Marxa a rovnako aj pre Fromma je v istom zmysle produktívnosť charakterizovaná využívaním síl človeka na realizáciu jeho potenciálnych schopností: „Schopnosť člověka využívat produktívně svoje síly je jeho potenci, neschopnost k tomu je jeho nemohoucností.“ (Fromm 1967: 74) Produktívny človek reproduktívne prijme skutočnosť takú, aká je a generatívne ju oživí a pretvorí svojou aktivitou vlastných duševných

⁴ Spinoza používa pojmy aktivity a pasivity v súvislosti s kritikou vtedajšej rodiacej sa kapitalistickej spoločnosti. Ľudí túžiacich po majetku, peniazoch či sláve považuje za pasívnych, no normálnych, pretože sa dokážu prispôbiť potrebám a charakteru spoločnosti, aktívni ľudia sú málo prispôsobiví, preto sa nimi často pohŕda. (Spinoza 1977) A. Schweitzer vystihol pasívny charakter modernej kultúry v štúdiu o rozpade kultúry, keď napísal, že moderný človek je neslobodný, nedospelý, nesústredený, patologicky závislý a absolútne pasívny. (Schweitzer 1964)

a citových síl. Takto sa dostáva do vzťahu k svetu tým, že ho prijíma vo svojej skutočnosti, chápe ho a obohacuje svojimi vlastnými silami. Tieto sily Fromm chápe vo vzťahu „k niečomu“. Ide napríklad o silu rozumu alebo lásky, ktoré ak chýbajú, sú nahradzované využitím síl „nad niečím“, tzn. ovládaním.

Reproduktívne a generatívne schopnosti človeka sú predpokladom a dynamickým prameňom produktívnosti. Výsledkom tejto produktívnosti môžu byť materiálne hodnoty, no najdôležitejšou hodnotou produktívnosti je človek sám. (Fromm 1967: 76) Človek má teda cez produktívny život realizovať sám seba. K dispozícii má pritom prostriedky ako produktívnu lásku, myslenie a prácu.

Fromm vychádza zo skutočnosti, že ľudská existencia je charakterizovaná tým, že človek nedokáže zničiť svoju oddelenosť od sveta, preto hľadá spojenie a jednotu. Je paradoxom ľudskej existencie, že človek musí hľadať blízkosť a nezávislosť a jednotu, a na druhej strane súčasne zachovať svoju jedinečnosť a zvláštnosť. Odpoveďou na tento morálny problém dneška je podľa Fromma produktívnosť.

Človek sa môže dostať produktívne do vzťahu k svetu tým, že koná, produkuje veci a chápe svet rozumom a láskou. Rozumová schopnosť mu umožňuje porozumieť svetu a dostať sa sním do aktívneho vzťahu, láska mu umožňuje priblížiť sa k inému človeku a pochopiť ho. No stručne môžeme povedať, že produktívna láska je predovšetkým aktivita, starostlivosť, zodpovednosť, úcta a porozumenie. Láska k ľuďom je často považovaná za abstrakciu, no Fromm upozorňuje, že láska k ľudstvu je neoddeliteľná od lásky k jednotlivcovi, pretože milovať človeka produktívne znamená mať vzťah k jeho ľudskej podstate, ako k predstaviteľovi ľudstva.

Predpoklad produktívnej orientácie človeka predstavuje produktívne myslenie,⁵ ktoré je určované rozumom a inteligenciou. Obe tieto schopnosti umožňujú človeku nazerať na svet, chápať ho a pretvárať. Inteligenciu Fromm definuje ako nástroj človeka pre dosahovanie praktických cieľov. Jej účelom je objavovať praktické aspekty vecí, ktoré umožňujú človeku jej využitie. Rozum zase umožňuje človeku rozumieť a pochopiť podstatu vecí a procesov, poznať ich hlbší zmysel, nie len perspektívu praktického významu.

V procese produktívneho myslenia Fromm zdôrazňuje objektívny záujem o subjekt vychádzajúci z rešpektovania jedinečnosti vecí, ľudí i samého seba:⁶ „Mít schopnosť slyšet seba sama je podmíankou pro to, aby člověk mohl slyšet jiné: cítit se sám u sebe doma je nutným předpokladem, aby se člověk dostal do vztahu k jiným.“ (Fromm 1967: 88)

Na základe predchádzajúcej analýzy by sme mohli konštatovať, že produktívna orientácia vo Frommovom poňatí umožňuje tvorivú prácu, zrelú lásku a rozumné myslenie. Človek tohto charakteru je kreatívny, harmonicky využíva svoje schopnosti a talent

⁵ Produktívne myslenie charakterizoval Max Weber ako výsledok hlbokého pochopenia podstaty a vzťahov v danej situácii, čo vedie k „pohľadu do problému.“ Vo svojich výskumoch vychádza z charakteristických rysov procesov myslenia na základe rozboru myšlienkových procesov A. Einsteina a iných tvorivých ľudí. (Wertheimer 1945)

⁶ Wertheimer považuje za najdôležitejší prvok produktívneho myslenia „schopnosť vidieť totalitu javu“. Ak pozorovateľ izoluje jeden aspekt objektu, bez toho, aby videl objekt ako celok, nepochopí ani ten jeden aspekt. Dôležité je na jednej strane vnímať objekt ako celok, na strane druhej pochopiť, ako štruktúra celku podmieňuje jednotlivé časti. (Wertheimer 1945: 167–192)

v interakcii s okolím. Tieto formy vzťahu k svetu, teda asimilácia ako získavanie a osvojenie vecí prostredníctvom práce a socializácia ako vytváranie vzťahov k ľuďom a k sebe samému prostredníctvom lásky, sa prejavujú podľa Fromma v štyroch základných ľudských charakterových typoch produktívnych osobností.

Na druhej strane neproduktívny charakter je založený na predpoklade, že jedinec nie je schopný produkovať, a preto musí to, čo potrebuje, dostávať od druhých; to môže doceliť buď svojím pasívnym alebo aktívnym úsilím. Neproduktívny charakter je buď následkom porušenej socializácie alebo následkom porušenej asimilácie. Dobře prispôsobená osoba má charakter založený na pomerne trvalom vzorci, v ktorom sú procesy asimilácie a socializácie vhodne prepojené. Fromm rozlišuje štyri typy neproduktívnej charakterovej orientácie, ktoré sa však u jedinca nevyskytujú v čistej forme. Obyčajne ide o zmiešanie viacerých orientácií, pričom jedna je dominantná.

Pri receptívnej orientácii „...človek má pocit, že ‚pramen všeho dobra‘ leží vně“. (Fromm 1967: 53) Táto orientácia nie je zameraná na využívanie vlastných síl a schopností, ale svoju silu čerpá zo závislosti na druhých. Títo ľudia preferujú lásku „od niekoho“ miesto dávania svojej „lásky niekomu“, veriaci očakávajú všetko od Boha avšak bez svojho pričinenia. Ide teda o pasívne prijímanie miesto toho, aby vyvinuli čo najmenšie vlastné úsilie. Potrebujú byť v dobrom vzťahu s mnohými ľuďmi, aby získali istotu, preto nedokážu odporovať, aby sa zavďačili, a tým si zaistili priazeň druhých.

Dôsledkom je stále väčšia závislosť na druhých, nielen na autoritách, ktoré za nich všetko vyriešia. Ak by sa mali v niečom rozhodnúť sami, sami vyprodukovať silu k vyriešeniu problému, sami byť plne zodpovední za svoje správanie, za svoj život, cítili by sa stratení. Táto bezmocnosť sa prejavuje hlavne v rozhodovaní a prijímaní zodpovednosti, preto neustále hľadajú radu a očakávajú pomoc. S receptívnou orientáciou sa stretávame v spoločnostiach, kde má jedna skupina zaistené právo využívať druhú. Táto skupina vníma vykorisťovateľa ako živiteľa, ktorý mu poskytuje všetko, čo k životu potrebuje. Štruktúra spoločnosti v ňom vyvoláva pocit, že nie je schopný vlastnej činnosti a rozumu.

Vykorisťovateľská orientácia nielen očakáva, že všetko zabezpečenie príde z vonkajších zdrojov, ale je tiež odhodlaná to získať ľstou alebo násilím. Tento typ človeka tiež predpokladá, že všetko dobré leží mimo, ale na rozdiel od receptívnej orientácie pasívne nečaká, ale zmocňuje sa násilím. V láske je najviac priťahovaný človekom, ktorý už patrí niekomu inému, v myslení si opäť privlastňuje cudzie myšlienky, hoci má dosť svojich vlastných tvorivých schopností. Aj materiálne veci radšej odoberá iným, hoci má dosť peňazí na to, aby si ich kúpil. Teda nemá snahu sám tvoriť, radšej si berie. Všetko sa stáva predmetom vykorisťovania. Týmto ľuďom záleží len na miere užitočnosti. Tento typ orientácie vypestoval slobodný trh v 18. a 19. storočí v podmienkach brutálneho vykorisťovania ľudských a prírodných zdrojov.

Zhromažďujúca (škreckovská) orientácia existovala popri vykorisťovateľskej ako typ konzervatívny, pridržiavajúci sa zásad ochrany nadobudnutého majetku, ktorý predstavoval najvyššiu hodnotu. Vyznačuje sa tendenciou uchovávať nazhromaďený majetok, dištancuje sa od ostatných a vytvára si silné obrany proti zasahovaniu vonkajšieho sveta do jej vecí: „... jejich pocit bezpečí je založen na křečkování a spoření, jako hrozbu však pociťují, mají-li něco vydat.“ (Fromm 1967: 57) Títo ľudia pociťujú všetko ako vlastníctvo. Chcú len brať, ale

zo svojho nevydať nič. Sú lakomí ako v oblasti peňazí, vecí, rovnako tak aj lásky, myšlienok a citov.

Chcú od ostatných získať čo najviac, ale sami sa boja dávať. Nemajú radi zmenu alebo niečo nové, ale naopak potrebujú mať všetko pod dohľadom. Tu sa ukazuje aj ich láska k poriadku. Všetko má svoje miesto, svoj priebeh, svoj systém. Zmeny, ktoré prináša vonkajší svet, sú pre nich neprípustné. Nemajú dôveru v nič nové, najradšej by zrušili kontakt s týmto vonkajším svetom, ktorý sa im práve týmto zdá nebezpečný. Vďaka ich prehnanému zmyslu pre poriadok majú pocit aspoň čiastočného ovládnutie sveta. Pocit bezpečia im dáva práve poriadok, vlastníctvo a neprístupnosť. Domnievajú sa, že ich sila a energia je vyčerpávaná pri používaní a nechápu, že aktivitou a používaním vlastných síl sa množí energia a stagnácia vyčerpáva.

Trhová orientácia začala prevládať v neskorších dobách a vznikla na pozadí ekonomických zmien. Je výsledkom modernej rozvinutej spoločnosti, preto jej Fromm venuje hlbšiu analýzu. Osoba s týmto zameraním sa riadi zásadou, že všetko, čo človek potrebuje, sa získava procesom výmeny. K tradičnému obchodovanie pridala moderná spoločnosť zároveň aj trhový prístup k osobnosti. Jednotlivci nie sú hodnotení podľa toho, akí sú, ale podľa toho, aký dojem urobia. Vlastnosti ľudskej osobnosti sú na predaj rovnako ako iné druhy tovaru. Môžeme povedať, že táto orientácia „...se zakladá na považovaní sebe sama za zboží a na hodnotení človeka jako směnné hodnoty“. (Fromm 1967: 59)

V súvislosti so zmenou funkcie trhu sa tradičný trh, pri ktorom sa osobne stretávali výrobcovia a kupujúci na určitom mieste, zmenil na mechanizmus abstraktného a neosobného dopytu. Táto nová funkcia trhu má vplyv aj na jedinca a možnú zmenu jeho charakteru. Úspech človeka je závislý na tom, ako dobre vie presadiť vlastnú osobnosť a prispôbiť sa požiadavkám trhu. Ako hovorí Fromm: „...považuje sám seba súčasne za predavača aj za tovar.“ (Fromm 1967: 60) Jeho sebavedomie je závislé od jeho úspechu na trhu. Ak je úspešný a žiadaný, je cenný, ako po ňom nie je dopyt, stráca vlastnú hodnotu.

Človek sa tak neustále ženie za úspechom, pretože neúspech prináša bezmocnosť, neistotu a pocity menejcennosti. Fromm konštatuje, že ak človek meria vlastnú hodnotu svojím postavením na trhu, stráca akýkoľvek cit pre dôstojnosť a hrdosť. Tu však nejde len o sebahodnotenie a sebauposudzovanie, ale o to, či človek dokáže žiť ako nezávislá, identická osobnosť sám so sebou. Produktívny človek prežíva svoju identitu v súhlase so svojimi schopnosťami, kým trhová orientácia človeka odcudzuje od vlastných schopností a vníma ho ako tovar určený na predaj.

Problémom je, že rovnako ako seba človek vníma aj druhých. Ich hodnota sa odvíja od ich ceny na trhu. Individualita sa stala príťažou, zvláštnosť a jedinečnosť je bezcenná. U človeka nerozvíja žiadny stály vzťahový systém ale tie vlastnosti, ktoré sa aktuálne dajú najlepšie prediť. Preto predpokladom trhovej orientácie je prázdnota, nedostatok akejkoľvek trvalej kvality, lebo každý trvalý charakterový rys by sa mohol dostať do rozporu s požiadavkami trhu. Preto trhová osobnosť musí byť voľná, flexibilná, bez akejkoľvek individuality, pripravená prispôbiť sa aktuálnym požiadavkám trhu.

Odosobnenie, prázdnota, strata zmyslu života a automatizácia človeka spôsobujúce stále väčšiu nespokojnosť a odcudzenie sú dôsledky neproduktívnej charakterovej orientácie

človeka. Produktívna orientácia ukazuje, že človek má možnosť voliť životný štýl, ktorého cieľom je rozvíjanie všetkých možností a schopností človeka, pričom tomuto cieľu je podriadená každá jeho činnosť.

V súvislosti s produktívnou a neproduktívnou charakterovou orientáciou človeka považujeme za potrebné spomenúť Frommovu teóriu duality dvoch sklonov – lásky k životu a lásky k smrti.⁷ Fromm vychádza z toho, že človek sa rodí s dvoma potencialitami, dvoma sklonmi. Zároveň rozlišuje pozíciu oboch sklonov. Ak je všetkému živému vrodená tendencia rásť a rozvíjať sa, tak „primárna potencialita“, v človeka akokoľvek zablokovaná, obráti svoju energiu deštruktívnym smerom a priestor získa „potencialita sekundárna“. (Fromm 1967: 170) V tejto súvislosti Fromm používa pojmy biofília a nekrofília. Charakterom podmienené vášne sa podľa neho nevyskytujú samostatne ale v rámci celých syndrémov. Fromm rozlišuje „život podporujúci syndróm“ a „syndróm životu nepriateľský“. U väčšine priemerných ľudí sa vyskytujú kombinovane: „Pro chování člověka a pro jeho možnost změnit se je rozhodující relativní síla obou syndromů.“ (Fromm 1997: 253)

Človek je teda orientovaný buď „biofilne“ alebo „nekrofilne“. (Fromm 1997: 358) Na rozdiel od Freudovho chápania nekrofilie ako biologickej danosti v zmysle sexuálnej úchyľky, Fromm tento pojem chápe v širšom meradle. Pre Fromma je táto tendencia daná charakterom a biofíliu chápe ako normálny stav, zatiaľ čo nekrofília je „psychopatologickým javom“, dôsledkom „duševného zmrzačenia“. Človek nie je biologicky navždy determinovaný, ani od prirodzenosti len zlý alebo nenávratne skazený, má mravnú zodpovednosť pre svoju schopnosť voľby a zmeny.

V židovsko-kresťanskej náboženskej terminológii sa zmena uskutočňuje v ľudskom srdci, ktoré je centrom cítenia a myslenia, kde vznikajú základné voľby a rozhodnutia človeka a odtiaľ pramení jeho smerovanie a konanie.

Fromm vo svojej psychologickej práci *Ľudské srdce* používa pojem charakterová štruktúra. V nej uvádza ako typ produktívnej orientácie biofilnú charakterovú orientáciu. Jej podstatou je láska k životu ako protiklad lásky k smrti pri nekrofilnej orientácii. Podobne ako pri nekrofilii aj pri biofílii ide o celkový spôsob bytia, o vyjadrenie celého človeka v oblasti emócií, myšlienok a jeho telesných procesov. Biofilná orientácia je vlastná všetkým živým organizmom a prejavuje sa tendenciou žiť, zachovať svoju existenciu a bojovať proti smrti. Biofilne orientovaný človek miluje život, priťahuje ho sám proces života a rast v každej oblasti. Uprednostňuje tvorivosť, dobrodružnosť života a vytváranie nového pred lipnutím na istotách a bezpečí.

Biofilná etika má svoj vlastný princíp dobra a zla. Dobré je všetko, čo slúži životu, zlé je to, čo slúži smrti. Dobro je úcta k životu, všetko to, čo znamená rásť a rozvíjať sa. Zlo naopak život odmieta, ničí a potláča. Svedomie biofilného človeka je motivované sympatiou k životu a radosti, jeho cieľom v živote je, aby ho priťahovalo všetko živé a odpudzovalo

⁷ Rovnako ako Fromm aj Freud zastáva teóriu duality dvoch protichodných sklonov v človeku: inštinktu smrti – Thanatos, ktorý má funkciu oddeľovať a dezintegrovat', je zdrojom ničenia, a inštinktu života – Eros, ktorý zjednocuje a integruje, je zdrojom energie pudu života. Sila týchto inštinktov je v človeku konštantná, no pre vznik nekrofilie je podstatný smer pôsobenia inštinktu smrti. Ten môže byť orientovaný buď navonok alebo dnu, do seba. Nekrofília sa potom prejavuje ako sadizmus alebo masochizmus. (Fromm 1996: 36–67)

mrtve a mechanické.⁸ Biofilná etika vyjadruje zásadu, že zdravý človek miluje život a radosť považuje za cnosť. (Fromm 1996: 36–67)

Fromm upozorňuje, že len zriedkakedy sa vyskytnú čisté typy biofilnej či nekrofilnej orientácie, väčšinou ide o kombináciu, no záleží na tom, ktorý typ je prevládajúci a do akej miery si človek uvedomuje tieto tendencie. Ak prevláda nekrofilná orientácia, je tendencia postupne tlmiť prejavy biofilnej stránky a naopak, biofilný človek, ak si uvedomí svoje nekrofilné prejavy, môže ho to prebudiť k životu a svoje nekrofilné tendencie potlačiť: „...človek je biologicky vybaven schopnosť k biofilii, psychologicky však má alternatívnu možnosť nekrofilie.“ (Fromm 2007: 359)

Ak biofilná orientácia predstavuje charakterovú orientáciu a celkový životný štýl nasmerovaný k láske k životu, opačnú tendenciu predstavuje nekrofilný typ. Fromm ho vysvetľuje ako neproduktívny charakter človeka, ktorý vzniká v podmienkach chronického obmedzenia vrodenej potenciálom jedinca k životu, tvorivosti a láske. Nekrofiliu Fromm nazýva „láskou k smrti“, pretože osoba s nekrofilnou orientáciou je priťahovaná a fascinovaná všetkým, čo už nie je živé, žije v minulosti a nie pre budúcnosť. Títo ľudia sú chladní, odmeraní, oddaní zákonu a poriadku, majú záľubu v sile, pomocou ktorej druhých oberajú o slobodu a o to, čo im patrí. Ľudí vnímajú ako veci a vytvoria si k nim vzťah len vtedy, keď ich môžu vlastniť.

Ohrozenie vlastníctva je pre nich stavom ohrozenia vlastnej osoby, narušenie poriadku pociťujú ako útok na ich najvyššie hodnoty. Nekrofilnú osobu priťahuje temnota a noc, smrť považujú za jedinú istotu. Sú fascinovaní ničením a smrťou. Za nekrofilný typ človeka Fromm považuje Hitlera, Eichmana, Stalina ale aj príliš úzkostlivú matku, ktorá sa zaujíma len o choroby a nedostatky dieťaťa bez toho, aby prežívala a zdieľala radosť spolu s ním.

Nekrofilná orientácia sa často dostáva do konfliktu s opačnými tendenciami a tým je dosiahnutá rovnováha. Ako príklad Fromm uvádza C. G. Junga, ktorý svoju nekrofilnú orientáciu riešil tým, že vyvažoval svoje deštruktívne vlastnosti schopnosťou liečiť a svoj záujem o smrť a minulosť urobil predmetom svojho skúmania. Z toho vyplýva, že znaky nekrofilnej orientácie sa vyskytujú u človeka v rôznej miere a v porovnaní s biofilnými aspektmi dosahujú rôznu stupeň. No v každom prípade nekrofilia je „jedna z odpovedí na život, je to odpoveď, ktorá je k životu v naprosté opozíci; je to najmorbidnejší a nejnebezpečnejší ze všetkých orientácií, jichž je človek schopný. Je to pravá perverzia, pretože znamená byť naživu, a pritom nemilovať život, nýbrž smrť, nikoli rásť, nýbrž rozpad.“ (Fromm 1996: 38)

V tejto súvislosti treba pripomenúť, že žiaden typ orientácie sa nevyskytuje samostatne, ale charakter je kombináciou rôznych produktívnych i neproduktívnych orientácií. Preto aj neproduktívne formy u produktívneho človeka môžu nadobúdať pozitívne rozmery. Z toho vyplýva, že každá neproduktívna orientácia obsahuje pozitívny aj negatívny

⁸ Príkladom biofilnej etiky je Spinozova *Etika*. V kapitole *O lidské nesvobodě neboli o síle afektů* píše: „Radost není bezprostředně zlá, nýbrž dobrá. Smutek je však bezprostředně zlý. Radost je afekt, jenž zvětšuje nebo podporuje schopnost těla něco konat. Naopak smutek je afekt, jenž zmenšuje nebo omezuje schopnost těla něco konat. Proto je radost bezprostředně dobrá.“ (Spinoza 1977: 303) Ďalej hovorí: „Svobodný člověk přemýšlí ze všeho nejméně o smrti a jeho moudrost záleží v přemýšlení o životě, a nikoli o smrti.“ (Spinoza 1977: 325)

aspekt v kontinuite so stupňom produktívnosti celkového charakteru, resp. „je určovaná stupňom produktívnej orientácie, jež prevládá“. (Fromm 1967: 95)

Na záver by sme mohli povedať, že človek so svojou charakterovou orientáciou, rôznymi druhmi temperamentu a nadania pod vplyvom spoločenského a kultúrneho vývoja predstavuje nespočetné množstvo variácií osobnosti. Erich Fromm svojím výskumom ukázal, čo je v ľudskej prirodzenosti trvalou a čo premenlivou časťou, aký je vzťah medzi podstatou ľudskej osobnosti a dynamikou, ktorá vyplýva z dejín a vývoja civilizácie, z práce, tvorivosti a individuality človeka.

SEZNAM LITERATURY

CAKIRPAROGLU, Panajotis. *Úvod do psychologie osobnosti*. Praha: Grada, 2012. ISBN 478-80-247-4033-1.

FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. ISBN 978-80-7299-089-4.

FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti. Sociálně psychologická studie*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1.

FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Svoboda, 1967.

FROMM, Erich. *Character and Social Process. An Appendix to Fear of Freedom*. Oxford: Routledge, 1942.

FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. ISBN 80-85637-28-6.

FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. ISBN 80-206-0469-3.

FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0290-9.

FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Naše vojsko, 1994. ISBN 80-206-225-9.

FROMM, Erich, MACCOBY, Michael. *Social Character in a Mexican Village*. Englewood Cliffs N. J.: Prentice Hall, 1970.

KOŠČ, Marián. *Základy psychológie*. Bratislava: SPN, 2006. ISBN 80-100-09-57-1.

SPINOZA, Benedikt. *Etika*. Praha: Svoboda, 1977.

SCHWEITZER, Albert. *Křesťanská sociální etika. Úpadek a nová výstavba kultury*. Praha: ÚCN, 1964.

WERTHEIMER, Max. *Productive Thinking*. New York, London: Harper & brothers, 1945.

(PhDr. Monika Zimovčáková pôsobí ako doktorandka na Katedre všeobecnej a aplikovanej etiky Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.)